

ONUR ATALAY • Türk'e Tapmak

ONUR ATALAY Galatasaray Lisesi'nin ardından lisans eğitimini Boğaziçi Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde tamamladı. Galatasaray Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde yüksek lisans derecesini aldı. University of Cape Town'da başladığı doktora çalışmasını tez aşamasında bıraktıktan sonra Galatasaray Üniversitesi Siyaset Bilimi Bölümü'nde farklı bir doktoraı tamamladı. İngilizce ve Fransızcadan yaptığı çevirilerin yanı sıra yüksek lisans tezi de kitap olarak yayımlandı: *Kızıl Elma Koalisyonu: Ulusalçılar, Milliyetçiler, Kemalistler*, Paradigma Yayınları, 2006.

İletişim Yayınları 2622 • Araştırma-İnceleme Dizisi 436

ISBN-13: 978-975-05-2465-3

© 2018 İletişim Yayıncılık A. Ş. (1. Basım)

1. BASKI 2018, İstanbul

EDITÖR Ahmet İnsel

YAYINA HAZIRLAYAN Melike Işık Durmaz

KAPAK Suat Aysu

KAPAK RESMİ Cumhuriyet'in 10. yılı için hazırlanan afişlerden bir örnek

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ Remzi Abbas

DİZİN Berkay Üzüm

BASKI Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 12064

Litros Yolu, 2. Matbaacılar Sitesi, B Blok, 6. Kat, No: 4NB 7-9-11

Topkapı, 34010, İstanbul, Tel: 212.613 38 46

CILT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 11935

Mahmutbey Mahallesi, Devekaldrımı Caddesi, Gelincik Sokak,

Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721

Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

ONUR ATALAY

Türk'e Tapmak

Seküler Din ve

İki Savaş Arası Kemalizm

İnsanların Tanrı'ya inanmayı bıraktıktan sonra,
artık hiçbir şeye inanmadıkları söyleniyor bize.
Aslında durum bundan daha kötü...
Artık her şeye inanıyorlar.
– MALCOLM MUGGERIDGE

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR	11
ÖNSÖZ	13
BİRİNCİ BÖLÜM	
BATI'DA SİYASETİN KUTSALLAŞMASI	17
Aydınlanma'nın büyü bozumu ve tekrar büyülenmesi.....	18
Fransız Devrimi: Kutsiyet naklinden seküler dine.....	23
Devrimi din olarak okumak ve sivil din.....	27
İKİNCİ BÖLÜM	
20. YÜZYILDA SİYASAL DİNLER	31
Siyasal dinlerin 19. yüzyıl Avrupası'ndan aldıkları ortak miras.....	31
Siyasal dinleri mümkün kılan özgün altyapı.....	34
Siyasal dinler, doktrin ve ritüeller.....	41
Siyasal dinler ve "yeni insan".....	47
Siyasal dinler ve kişi kültü.....	53
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
SİYASAL DİNLER VE KEMALİZM: KARŞILIKLI ETKİLEŞİM	61
Totaliter rejimlerin liderleri ve Mustafa Kemal.....	61
Kemalizm ve totaliterlik.....	64
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	
REJİMİN DİN SİYASETİ	73
İnanç krizi.....	73
Tek Parti ve İslâm: Telifçi/radikal mücadelesi.....	75

İslâm büyük şehirlerden çekiliyor.....	86
Mustafa Kemal ve iman	90
Bir Kemalist gururu: Din siyasetinde Batı'ya örnek olmak	92

BEŞİNCİ BÖLÜM

BİR SEKÜLER DİN OLARAK KEMALİZMİN İNŞASI	97
Türkiye'de bir seküler din inşa etmek	97
Yeni insan ve inkılâp mistiği.....	103

ALTINCI BÖLÜM

MEDENİYET/BATI: KEMALİZMİN İLK KUTSALI	111
Osmanlı'da zaman, ilerleme, medeniyet, "yeni"	112
Medeniyetin Osmanlı'da kutsanması ve yeni makbul yaşam.....	114
Cumhuriyet: Medeniyet/kültür ayrımının sonu.....	118
Bir tanrı olarak medeniyet.....	119
Medeniyet cihadı ve onun mücahitleri.....	122
Medeniyet mabetleri: Halkevleri	126
Batılı göz ve bir medeniyet peygamberi	128
Bir medeniyet şehidi: Kubilay	131
Sonuç	133

YEDİNCİ BÖLÜM

BİLİM: KEMALİZMİN İKİNCİ KUTSALI	135
Osmanlı'nın son döneminde bilimin konumlanması.....	135
Aydınlanma'nın etkisi ve doğanın kutsanması.....	137
Pozitivizm	142
Vülgermateryalizm	148
Bilimin vaadi: Atatürk cenneti.....	156

SEKİZİNCİ BÖLÜM

MİLLİYETÇİLİK: KEMALİZMİN ÜÇÜNCÜ KUTSALI	163
Osmanlı'da proto-milliyetçilik ve bağlantılı kavramlar.....	165
İTC'den Kurtuluş Savaşı'na: Kutsal milliyetçiliğin doğuşu.....	170
Kurtuluş Savaşı'ndan tek parti rejimine	177
1926'dan Kemalizmin doğuşuna: Türk Ocakları'nda kutsallaşma.....	182
Manevi boşluk ve bulunan formül	190
Devlet eliyle milliyetçiliğin kutsanması.....	194
Ortodoksinin kurgulanışı: Türk Tarih Tezi.....	202
Bir yalana inanmak: Zaten dinler hep yalan dolan.....	211
Yeni ahlâk, yeni Türk	215
Kutsal Türklükten örnekler.....	217
Milletten lidere kutsallık transferi	220

DOKUZUNCU BÖLÜM

KURTULUŞ SAVAŞI'NDAN 10. YILA BİR TANRI DOĞUYOR	225
Uzun savaş yılları ve beklenen mesih.....	225
Cumhuriyet'in ilanından <i>Nutuk</i> 'un okunmasına kültün oluşumu	232
<i>Nutuk</i> : Kültün tahkiminde bir dönemeç.....	235
<i>Nutuk</i> 'tan sonra peygamber	239
Kültün maddeleşmesi: Heykel, büst, mask	241
Başöğretmen ve Millet Mektepleri.....	243
30'lu yılların başı: Rusya'dan ve İtalya'dan alınan ders	249

ONUNCU BÖLÜM

ONUNCU YIL VE SONRASI: TANRI'YI HALKA TANITMAK	253
Cumhuriyet'in onuncu yılı.....	253
Onuncu yıl ve sanat: Kültün estetikleştirilmesi	257
Gazi mistisizmi.....	268
Mistik edipler ve onuncu yıl.....	271
Onuncu yıldan sonra Gazi mistisizmi.....	285
Millet olarak Atatürk veya Ata'da fena bulmak	290
Farklı Kemalizmler ortak kült.....	295
Eğitim ve kült 1: Halk eğitimi ve söz.....	300
Eğitim ve kült 2: Okul, öğretmen ve öğrenci.....	302

ON BİRİNCİ BÖLÜM

BİR TANRI ÖLÜRSE	309
Ölümünden sonra kutsallık patlaması: Tanrım günaha girdin	309
1939'dan çok partili hayata: Tanrılıktan kahramanlığa.....	323

KAYNAKÇA	333
-----------------------	-----

DİZİN	355
--------------------	-----

TEŞEKKÜR

Tahmin edilebileceği gibi, elinizdeki eser bir doktora tezinin bir bölümünün kitaplaştırılmasıyla ortaya çıktı. Bahsi geçen tezin yazımının her aşamasında ve her satırında tez danışmanım Doç. Dr. Birol Caymaz'ın büyük emeği vardır. Tüm bu yıllar boyunca gösterdiği sabrı, hoşgörüsü ve diğerkâmlığı için ona minnettarım.

Ayrıca Prof. Dr. Füsun Üstel'in de hem ders döneminde hem tez izleme komitesi toplantılarında sayısız yardımını, teşvikini, yönlendirmesini gördüm. Kendisini sadece kitaplarından tanırken de hayranıyım; şahsen tanıdıktan sonra da kanaatim değişmedi, pekişti.

Yine Doç. Dr. Mehmet Ö. Alkan'ın müdekkik nazarı bana pek çok hatamı düzeltme şansı verdi ve dönem hakkındaki engin birikimi yanlış yollara saptamamı engelledi. Kendisi, hayatta bilmek kadar paylaşmayı da bilmenin değerini bana öğretti.

Newton'ın meşhur benzetmesini kullanırsam, onlarla yol almak bana kendimi hep, devlerin omuzlarına basan cüce gibi hissettirdi.

Doktora esnasında aldığım dersinden itibaren konuyu benimle tartışma inceliğini gösteren ve kitaplaşma sürecinde desteğini esirgemeyen Prof. Dr. Ahmet İnel ile tezin son halini okuyan ve eleştiren Yrd. Doç. Dr. Güven Gürkan Öztan'a ve Doç. Dr. Özgür Adadağ'a da teşekkür ediyorum. Mektebi Sultani'den ve Boğaziçi Siyaset Bilimi'nden kardeşim Seyfullah Özkurt'a da önerileri ve yardımları dolayısıyla minnettarım. Yine kitabın en az sorunla çıkması için büyük emek harcayan Melike Işık Durmaz'a da müteşekkirim.

Ayrıca yıllar içerisinde her biri başarılı birer akademisyen haline gelen doktoradan sınıf arkadaşlarıma, Can Ulusoy'a, Esra Elmas'a, Cemil Yıldız-

can'a, Selim Sezer'e, Bengü Aydın'a, Cihan Özpınar'a, Semih Yücel'e bu konuyu benimle defalarca tartıştıkları ve kendi araştırmaları esnasında rast geldikleri bir şey olduğunda bu bilgiyi benimle cömertçe paylaştıkları için minnettarım.

Son olarak tabii ailem... Annem, babam, eşim ve iki oğlum. Onlar hakkında ne desem eksik kalacak. Onlar bu dünyadaki cennetim.

Bununla birlikte, elbette tezde de kitapta da var olan kusur ve hatalardan dolayı şahsımdan başka kimse sorumlu tutulamaz.

ÖNSÖZ

Elinizdeki kitap, Kemalizmin, özellikle 1930'lar süresince, siyasetin kutsallaşmasının kayda değer bir örneğini oluşturduğunu göstermeyi amaçlıyor. Siyasetin kutsallaşması ile alakalı teorik çerçevenin iki savaş arası Türkiye'si tecrübesini ne oranda açıkladığı ve Türkiye'nin izlediği yolun, dönemin "siyasal dinlerine" (Faşist İtalya, Nazi Almanya veya Bolşevik Rusya) ne ölçüde benzediği, hangi noktalarda onlardan ayrıldığı hususunda birkaç makale, yeni bir iki kitap bölümü ve söz arasında yapılmış atıflar hariç çok az şey yazılmıştır.¹ Bu kitap, mevcut boşluğu kısmen doldurmak ve yeni çalışmalara zemin hazırlamak arzusundadır.

Bununla birlikte her ne kadar, ileride göstermeyi umduğum üzere, dönem itibarıyla Kemalizm siyasetin kutsallaşmasının bir örneği ise de, elbette sadece buna indirgenemez. Diğer bir deyişle siyasetin kutsallaşması, Kemalizmin bir özelliği olmakla beraber ne onun kendisidir ne de hatta onun en önemli özelliğidir. Bu sadece Kemalizmin büyük oranda ihmal edilmiş ve üzerinde daha pek çok kereler çalışılması gereken bir yönüdür. Ortada açıklanma-

1 Nancy Lindisfarne özellikle Türk akademisinde Kemalizm söz konusu olduğunda baş gösteren isteksizliğin kökenlerini kitabında geniş bir biçimde tartışır. Ona göre Türkiye'de akademisyenler uzun süre kendilerini yönetici sınıfa dahil veya onunla ittifak halinde görmüşlerdir. Böyle olmayanlar dahi, eğitim yılları boyunca tutuculaşır. Ayrıca Türkiye gibi ülkelerde akademik kariyer şansı, pek çok durumda siyasi temkinle de irtibatlıdır. Akademik atamalar, yükselme olanakları, fonlara ulaşım gibi pek çok hususta, "kızdırılmaması gereken" bir üst düzey meslektaşlar grubu vardır. Bununla birlikte, eleştirel çalışmalar da çoğunlukla soyut, zor bir dille kaleme alınır, böylece tehlikelere karşı korunaklı kılınır. Nancy Lindisfarne, *Elhamdülillah Laikiz: Cinsiyet, İslâm ve Türk Cumhuriyetçiliği*, İletişim Yayınları, 2002, s. 50-51, 54, 94, 105. Tüm bunlar, kritik kaynaklara, izinlere, fonlara ulaşmak isteyen yabancı akademisyenlerin de bir oranda dikkat etmeleri gereken hususlardır.

yı bekleyen önemli bir malzeme vardır ve kitap boyunca yapılmaya çalışılan da bu malzemeyi, karşılaştırmalı olarak doğru bir teorik çerçeveye yerleştirme çabasıdır.

Ayrıca Kemalizm siyasetin kutsallaşmasına veya bir seküler dine indirgenemeyeceği gibi, her Kemalist de, ne 1930'larda ne de sonrasında, kutsallaşma çabasına aynı oranda iştirak etmiş değildir. Sonrasında olduğu gibi 1930'larda da bu temayülü yanlış bulan, eleştiren veya uzak durup tepkisini gösteren pek çok isim sayılabilir. Bu örneklerle yer verip tartışmamak, kitabın bir eksikliği olarak değerlendirilebilir. Fakat kitabı makul sınırlar içerisinde tutabilmenin başka çaresi bulunmadığı için tartışma müteakip yayınlara ertelenmiştir.

Burada kabaca belki şu kadarı söylenebilir ki, dönemin ileride kısaca inceleyeceğimiz diğer rejimlerinde de aynı husus geçerlidir. Rosenberg ve Himmler'in mistisizmini paylaşmayan çok sayıda üst düzey Nazi, Çernişevski veya Gorki'nin görüşlerini kabule yanaşmayan bir sürü Bolşevik yönetici sıralanabilir. Bununla beraber, ihtiyatı elden bırakmamak şartıyla, bu rejimlerin içlerinde barındırdıkları farklılıkları belirtmek kadar önemli bir husus da, söz konusu rejimlerde tekrar tekrar ortaya çıkan tüm bu dinselleşme temayüllerini analiz etmeye, sınıflandırmaya ve anlamaya çalışmaktır. Bunlardan birisinin varlığı, diğerinin yokluğunu gerekli kılmaz. Diğer rejimleri bu yönleriyle de anlamaya matuf önemli bir akademik birikim şimdiden sağlanmış bulunuyor. Tek Parti dönemi Kemalist rejimini, bu anlama çabasının haricinde tutmanın doğru olmayacağını düşünüyorum.

Yine kitabı makul sınırlar içerisinde tutma kaygısı, ele alınan dönemi iki dünya savaşı arasında geçen süreyle, ama özellikle de 1930'larla sınırlamayı gerekli kılıyor. Bu dönem, siyasetin kutsallaşmasının kristalleştiği yıllara atıf yapıyorsa da, unutmamak gerekir ki bu kutsallaşma kendisini çok partili dönemde de yeniden ve farklı biçimlerde üretmeyi başarmıştır. Öyleyse bu çalışmanın tamamlayıcı bir benzeri, Türkiye'de siyasetin kutsallaşmasının İkinci Dünya Savaşı'ndan günümüze dek izini sürmek olacaktır. Bu dönemde şahit olunan kutsallaşma eğilimi, nihayetinde geçen yüzyılın ilk yarısındaki kutsallaştırma dalgasının, büyük oranda eğitim yoluyla şekil verdiği zihinlerin bir ürünüdür. Bununla beraber özellikle 90'lı yıllar ile beraber bu kutsallaşmanın üretici motoru, yaşanan bir dizi travmatik olayın da neticesinde, devlet olmaktan çok sivil toplum olmaya başlamıştır. Bugün de Kemalizm, devletin dayattığı bir iman olmaktan hızla çıkmakta ama sivil toplum tarafından bir kutsallık halesiyle üretilmeye devam etmektedir.

Yine de denilebilir ki Kemalizm dar manasıyla bugün artık miadını doldurmuş bir ideolojidir. Fakat farklı bir açıdan bakıldığında, son on yılda muhafazakârların Kemalizmin temel umdelerini daha önce hiç olmadığı kadar

candan benimsediğini, devletle ve onun ürettiği popülist milliyetçi söylemle kendini tamamen özdeş kıldığını, yani otoriter kalkınmacı ideolojinin, büründüğü yeni şekliyle belki de ikinci baharını yaşadığını söylemek de yanlış olmaz. Resmî ideoloji için farklı bir bağlamda “halkın yeni afyonu” diye yazan Mehmet Alkan’ın terminolojisini kullanırsak, eski afyonun bir benzerinin farklı bir ambalaj içerisinde tekrar üretildiği ve kamusal söylemin baskılanıp tektipleştirilmesinden kişi kültürünün inşasına kadar, eski afyonun üretim aşamalarının takip edildiği bugünlerde, o ilk afyonun formülüne, onun içerik analizine, onun sağladığı tatmine ve yetersiz kaldığı hususlara tekrar dönüp bakmak, sadece geçmişi doğru algılamamıza yaramayacak, önümüzü de daha net görme fırsatını bize tanıyacaktır. Marx’ın analojisiyle ifade etmek gerekirse, ilk halindeki “trajedi”yi hatırlamak, bize tekrarındaki “fars” a gülümseme şansı verir, ki bu da az şey değildir.

BATI'DA SIYASETİN KUTSALLAŞMASI

Temelde bir mesele olarak seküler kavramların kutsallaşması, “seküler”in ortaya çıkışıyla doğrudan irtibatlıdır. Ortaçağ'da ve öncesinde, dinî ve seküler olarak birbirinden ayrılabilen alanlar mevcut değildir. Ortaçağ'ın sonlarından Aydınlanma'nın başlarına kadar olan dönem; “seküler”in doğum sancılarının yaşandığı, teolojinin felsefeden (ve bugün anladığımız şekliyle bilimden), büyüden ve siyasetten ayrıştığı,¹ dinin kamusal alandan vicdanlara doğru yolculuğunun başladığı, dinî çoğulculuk anlayışının boy verdiği, evrenin ve zamanın kavranışının radikal bir biçimde değiştiği, Tanrı'nın vekili olan kralların, ulusun başı haline geldiği, modern anlamıyla devletin ortaya çıktığı, ulusun tahayyül edilmeye başlandığı son derece kritik bir dönemdir.

Böylelikle, “Ortaçağ'ın sonlarından itibaren başlayan, kozmolojik, antropolojik ve teolojik bütünün parçalara ayrılması süreci sonucunda ortaya çıkan yeni kültürel sentez arayışı, Aydınlanma ile nihayet bulur.”² Dünyanın bu şekilde büyüsunün bozulması, nominalist felsefenin Ortaçağ'ın sonlarında skolastik dünya görüşünü yıkmasından beri cevabı aranan bir soruya, yani “doğanın mı, Tanrı'nın mı, yoksa insanın mı ontik önceliği olacağı” sorusuna bu dönemin sonunda radikal bir cevap verilmesinin ifadesidir. Tartış-

- 1 Gerçekten de 17. yüzyıldan önce bilim ile felsefeyi veya teolojii veya siyaseti birbirinden ayırmanın imkânı yoktur. Düşünsel planda da olsa bilimin teolojiden ayrılması Galileo ile, felsefenin teolojiden ayrılması Descartes ve Locke ile, hukukun teolojiden ayrılması Grotius ve Pufendorf ile, egemenlik kuramının teolojiden ayrılması ise Hobbes ile, hep bu yüzyıl içinde gerçekleşir.
- 2 Louis Dupré, *The Enlightenment and the Intellectual Foundations of Modern Culture*, Yale University Press, 2004, s. 1.

ma, Aydınlanma'nın Tanrı'yı denklemden çıkarmasıyla nihayet bulur.³ Tanrı'nın denklemden çıkarılmasıyla birlikte, geriye kalan iki değişken (doğa ve insan) Tanrı'ya atfedilen özellikleri de kendilerinde toplayacaklardır.⁴

İnançsızlığın Batı'da, "marjinal bir tavır olmaktan çıkıp hâkim kültürel ses olmaya başladığı"⁵ bu 200 yıl boyunca din/ruhban karşıtı hareketin kendi azizleri, kendi ritüelleri, kendi eskatolojisi oluşacaktır. Zaten biraz da bu yüzden Adorno ve Horkheimer'a göre Aydınlanma "tektanrıcılığın sekülerleşmiş biçimidir".⁶ Bu süreci takip etmek için Aydınlanma'nın en din karşıtı rengine büründüğü ülkeye, Fransa'ya yoğunlaşmak doğru olur.

Aydınlanma'nın büyü bozumu ve tekrar büyülenmesi

Başlangıçta Aydınlanma Fransıza'nı hâkim rengini veren, Katolik Kilise'nin deist eleştirisidir. Bu Fransa'nın özgün kontekstinde şu anlama gelir: Katoliklikten nefret et, ama Tanrı inancını koru. Voltaire (1694-1778) ve Rousseau (1712-78) deist kampın önde gelen iki ismidir.⁷ Oysa onlardan bir kuşak sonra, yani yüzyılın ortasından itibaren, gerçek manada ateist⁸ olarak sınıflandırılacak isimler de Aydınlanma salonlarında boy göstermeye başlarlar.

Bunlar arasında en ünlüleri kuşkusuz La Mettrie (1709-1751), Baron d'Holbach (1723-1789) ve Helvétius'tur (1715-1771). Bu yazarların ortak özellikleri, aşkın olanın tamamen reddidir. Bunun Hıristiyanlığın Tanrı'sı olması ile "Doğal Din" in "Yüce Varlığı" olması arasında bir fark yoktur.⁹ Aşkın olanın reddi, mantuki temellerine esas itibarıyla, d'Holbach'ın *Système*

3 Michael Allen Gillespie, *The Theological Origins of Modernity*, University of Chicago Press, 2008, s. 270.

4 *A.g.e.*, s. 274.

5 Alister E. McGrath, *The Twilight of Atheism: The Rise and Fall of Disbelief in the Modern World*, WaterBrook Press, 2006, s. 1.

6 Theodor W. Adorno ve Max Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, Kabalcı, 2010, s. 155.

7 *Émile*'de anlatıldığı şekliyle Rousseau'ya göre "doğal din", ahlak kurallarına uymaktır. Bir diğer deist düşünür Voltaire de, bir dine inanmasa da, bir ilahi varlığa samimiyetle inanır. Ona göre "eğer ilahi bir zihin onları tanımlayıp yerleştirmemiş olsaydı, doğa nasıl olur da matematik kurallarını takip edebilirdi ki?" Dupré, *The Enlightenment...*, s. 251.

8 İnsanoglu, kendi otonomisine olan inancının nihai ifadesini, bu yeni dönemle birlikte önce mümkün, sonrasında ise tercihe şayan olan ateizmde bulur. McGrath, *The Twilight...*, s. 220. Gerçekten de 18. yüzyıla girerken hemen hiç rastlanmayan inançsızlık, aynı yüzyılın sonunda Fransa'da bir Aydınlanma aristokratının tipik özellikleri arasına girecektir. Jacqueline Russ, "18. Yüzyılda Fransız Düşüncesi", *Felsefe Tarihi*, c. 3: *Akılın Zaferi* içinde, der. Anne Baudart ve diğ., İletişim Yayınları, 2012, s. 17. John Henry ateizmin başlangıcı için 17. yüzyıl başını verse de, örnek olarak gösterilecek bir ismin bulunmasının mümkün olmadığını da ekler. John Henry, *Bilim Devrimi ve Modern Bilimin Kökenleri*, Küre Yayınları, 2011, s. 88.

9 McGrath, *The Twilight...*, s. 38.

de la Nature [Doğanın Sistemi, 1770] kitabıyla oturur.¹⁰ Bu kitap, “yirminci yüzyılda Sovyet ansiklopedisi yazılana kadar, ateizmin mevcut en kapsamlı *summası* olmayı sürdürecektir.”¹¹

Bu dönemde Thomas Woolston tarihte ilk kez (1733), “yaklaşık 1900 yılında” Hıristiyanlığın tamamen yok olacağını iddia eder.¹² Bu kehaneti, sonrasında yüzlerce benzeri takip eder. Oysa ne din yok olacak ne de seküler yapılar din benzeri ikameler üretmekten kurtulabileceklerdir. Bu, insanın bir özne olarak otonomisini kazanmasını sağlayan araçların bizatihi kendilerinin kutsallaşma sürecidir.

Gerçekten de Aydınlanma ilerledikçe, Voltaire’in aklın zaferi ile müjdelediği insanoğlu, ilginç bir biçimde “kutsal”la arasına mesafe koymayı reddetmekte, ama “kutsal”ı da geleneksel formlarında kabul etmektan sakınmaktadır. Yani dünyanın büyüsi bozulmamakta, dünya tekrar büyüye bürünmektedir (*reenchantment*). Bu süreçte Aydınlanma, dinin aşkın yönlerini transfer etmek hususunda hiç de çekingen davranmaz.¹³ Dönem boyunca, “insanlık haline içkin mit üretici ruh son derece canlıdır ve 18. yüzyıl, sadece delil ölçütünü ve tapınma yönünü değiştirmesi anlamında ‘aydınlanmıştır.’”¹⁴ Aydınlanma, eski dinin yerini boşaltmış, ama boşalan yerin yeni baskı modelleri ile, “sözde dinlerle” dolmasının önüne geçememiştir.¹⁵ Bu sözde dinlerin¹⁶ kurucu kategorilerini incelemek ve büyülenmelerini açıklamak için en iyi seçenekler *akıl, bilim, insan, ilerleme* ve *doğa* olarak öne çıkar.

Bu dönemde akıl, Tanrı’yı ve dini anlamlandırmada giderek ön plana çıkar ve sonrasında kendisi de dinselleşir. Artık “birçok düşünür için Tanrı, Yüce Varlık, aklın nihai noktada toplanması olarak” kabul edilir olmuştur.¹⁷ Aklın dönem sonunda kazandığı prestij ve kutsiyet öyle bir noktaya varır ki, ateistler bile ileride göreceğimiz üzere, bir “Akıl Dini”ne hayat verme ihtiyacı hissederler.

10 O, “Newtoncu felsefeyi sekülerleştirir” ve “Katolik müminlere karşı bir silaha” dönüştürür. Stephen Toulmin, *Kozmopolis: Modernite’nin Gizli Gündemi*, Paradigma Yayınları, 2002, s. 194.

11 Dupré, *The Enlightenment...*, s. 32, 265.

12 Rodney Stark, “Toprağın Bol Olsun Sekülerleşme”, *Sekülerizm Sorgulanıyor* içinde, der. Ali Köse, Ufuk Kitapları, 2002, s. 34.

13 Gillespie, *The Theological...*, s. 274.

14 Ludwig Gelot, “On the Theological Origins and Character of Secular International Politics: Towards Post-Secular Dialogue”, doktora tezi, Aberystwyth University, 2009, s. 200.

15 Dupré, *The Enlightenment...*, s. 16.

16 Kitap boyunca “din” tamlananının anlamlı olabilmesinin gerek şartının, dinin işlevselci tanımının esas alınması olduğunu belirtmek gerekir. Gerçekten de “seküler din”, dini ancak belirli bir biçimde tanımlarsak anlamlı olabilir; bu da şu ya da bu şekilde “işlevselci” bir tanımlı gerekir. İşlevselci tanım en basit haliyle, dini, “dindarların neye inandıklarına göre değil, onların nasıl inandıklarına (yani inancın o kişilerin hayatında oynadığı role) göre” tanımlamaktır. William T. Cavanaugh, *The Myth of Religious Violence*, Oxford University Press, 2009, s. 106.

17 Kieron O’Hara, *The Enlightenment, One World*, 2010, s. 10.